

De 'ontzaggenlijke

groote passage van de Engelsche Armee'

Amersfoort en omgeving in de
oorlog van 1794-1795

6

Vanaf oktober 1794 werd Eemland overspoeld door en Duitse soldaten, op de vlucht voor de Franse revolutionaire legers in het zuiden. De Sint-Joriskerk werd zelfs een militair hospitaal. In een paar maanden werden stad en platteland volkomen geruïneerd. Wat betekende deze oorlog voor de soldaten, bestuurders en bevolking?

In het najaar van 1794 verbleven in Amersfoort en Eemland duizenden soldaten. Die behoorden tot eigen (Staatse) regimenten, maar het waren vooral ook Britse en Duitse (Hessische en Hannoverse) soldaten, ruiters en kanonnières. Ze vochten tegen de Franse republikeinse legers, die hun boodschap van vrijheid, gelijkheid en broederschap over Europa wilden verspreiden. De aanwezigheid van buitenlandse soldaten in onze gewesten was op zich niet bijzonder in die tijd. Sinds het begin van de republiek in de 16e eeuw waren altijd Duitse, Zwitserse en Engelse of Schotse compagnieën ingehuurd in Staatse (lees: Nederlandse) dienst. Ze werden betaald door één van de zeven provincies en ze stonden onder opperbevel van de stadhouder en diens hoofd-officieren. Ook in Amersfoort hadden die garnizoenen hun plaats gevonden; op gezette tijden marcheerde het ene regiment de stad uit en het andere de poort in.

Maar in 1794 waren het geen buitenlandse regimenten in onze dienst, die in Amersfoort en de dorpen van Eemland bivakkeerden. Nu vochten Staatse en buitenlandse legers, elk onder hun

eigen generaals, tegen een gemeenschappelijke vijand op het grondgebied van onze Republiek der Verenigde Nederlanden. Vanaf de zomer van 1794 werd er in de zuidelijke provincies zwaar gevochten en veroverden de Fransen de ene na de andere vestingstad. En zo kroop de oorlog ook langzaam noordelijker naar Amersfoort en de dorpen in Eemland.¹

Achtergrond

Hoe ontstond nu dat conflict met de Fransen dat ook binnen onze grenzen werd uitgevochten? Daarvoor moeten we eerst terug in de tijd. Na de Franse Revolutie in 1789 raakten alle monarchieën rond Frankrijk in verwarring en probeerden op allerlei manieren de macht van de Franse revolutionairen te breken. In september 1792 werd de Franse Republiek uitgeroepen. De afgezette koning Louis XVI werd op 21 januari 1793 onthoofd. Kort daarna werd ook koningin Marie-Antoinette geëxecuteerd. Groot-Brittannië verbrak daarop alle diplomatieke banden met Frankrijk. Op 1 februari 1793 verklaarde de Franse Republiek dan ook de oorlog aan George III, de

¹ Behalve waar anders is vermeld, zijn de algemene staatkundige, militaire en politieke gegevens in dit artikel ontleend aan het standaardwerk over deze oorlog: F.H.A.

Sabron, *De oorlog van 1794-95 op het grondgebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, deel I en II (Breda 1892/1893).

Naam	Titel	Relaties
Frans II (1768-1835)	Keizer Heilige Roomse Rijk, koning Oostenrijk en Hongarije (1792-1835), zoon van Leopold II	Neefje (aangetrouwd) van Louis XVI van Frankrijk
George III (1738-1820)	Koning van Groot-Brittannië en Ierland, keurvorst van Hannover (1760-1820)	Neef van Wilhelm IX van Hessen-Kassel, neef van stadhouder Willem V
Louis XVI (1754-1793)	Koning van Frankrijk (1774-1792)	Zwager (gehuwd met zuster) van Leopold II van Oostenrijk, oom van Frans II van Oostenrijk
Leopold II (1747-1792)	Keizer Heilige Roomse Rijk, koning Bohemen en Hongarije (1790-1792), vader van Frans II	Zwager van Louis XVI van Frankrijk
Wilhelm IX (1743-1821)	Landgraaf en keurvorst van Hessen-Kassel (1785-1821)	Neef van George III, neef van stadhouder Willem V
Willem V van Oranje (1748-1806)	Erfstadhouder van de Republiek der Verenigde Zeven Provinciën (1751-1795)	Neef van Wilhelm IX van Hessen-Kassel, neef van George III van Groot-Brittannië

Staatshoofden betrokken bij coalitieoorlog in 1793-95 en hun onderlinge relaties.

Cavalerie verlaat Amersfoort. Tekening, Dirk Langendijk, 1790. Collectie Rijksmuseum.

koning van Groot-Brittannië en Willem V, stadhouder van onze Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. De oorlogsverklaring was niet aan het Britse of 'Nederlandse' volk: die moesten juist 'bevrijd' worden van de aristocratische heersers. Een grote Franse legermacht onder aanvoering van generaal Dumourier trok op naar de grenzen van de Republiek, door de toenmalige Oostenrijkse Nederlanden. Door deze oorlogsverklaring en aanval werden de Republiek, Groot-Brittannië en Oostenrijk bondgenoten tegen de revolutionaire legers van Frankrijk. Ook het Duitse Hessen en Hannover namen deel aan de oorlog. De Britse koning George was tevens keurvorst van Hannover en alle betrokken Europese staatshoofden waren via huwelijk of familie verbonden met elkaar en met de Franse koning Louis XVI. Hiermee was de zogenaamde Eerste Coalitie tegen Frankrijk een feit. Gedurende het jaar 1793 verzamelden Britse, Hessische, Hannoverse, Staatse en Oostenrijkse troepen zich ten zuiden van onze grenzen en dreven de Fransen terug op eigen grond.

Wankele coalitie

Het verbond tussen Britse, Duitse, Oostenrijkse en Staatse troepen moet voor de officieren, de soldaten en de eigen bevolking een bijzondere

samenwerking geweest zijn. Tegen de Engelsen die in 1794 onze bondgenoten waren, vochten we tussen 1780 en 1784 in de vierde Engels-Nederlandse oorlog. De militaire macht van de Oostenrijkers als tweede coalitiegenoot hadden we leren kennen in 1784, toen de keizer van Oostenrijk de vrije doortocht over de Schelde eiste en er enkele schermutselingen plaatsvonden. De republiek verloor daardoor een aantal zuidelijke forten. De samenwerking tussen de Republiek, Oostenrijk en Groot-Brittannië kende ook een voorganger: tezamen hadden ze in de Oostenrijkse Successieoorlog tussen 1740 en 1748 gevochten tegen de legers van de Franse koning Louis XV.

Het verbond met de Duitse staten droeg een ander verleden met zich mee. Pruisische troepen waren in 1787 de republiek binnengevallen om stadhouder Willem V te steunen en zijn gezag te herstellen. Dat jaar was er een bijna-burgeroorlog uitgebroken om het stadhoudelijk gezag te hervormen of helemaal omver te werpen. De hervormingsgezinde patriotten stonden lijnrecht tegenover de prinsgezinden, die trouw waren aan Willem V. De dreigende revolutie werd in 1787 neergeslagen door troepen van de Pruisische koning Frederik Willem. Stadhouder Willem V was getrouwd met Frederiks zuster, de Pruisische prinses Wilhelmina en duizenden Pruisische sol-

Willem V Batavus (1748-1806), Prins van Oranje, Vorst van Nassau-Dietz, erfstadhouder van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1751-1795)
Collectie Museum Flehite, foto Ep de Ruiter.

Ingenieur van het Staatse leger.
Aquarel, W.C. Staring, 1779 (Collectie Legermuseum).

daten hielden behoorlijk huis in onze gewesten.² Zes jaar later, vanaf 1793, waren het Duitse Hessen en Hannover ineens onze bondgenoten tegen de gemeenschappelijke vijand, de Fransen. Met al deze oude vriend- en vijandschappen was de coalitie van de republiek met haar bondgenoten in deze oorlog op zijn minst wankel.

Zomer 1794: langzame aanloop

De kennismaking van Amersfoort met de oorlog tegen de Fransen is even onbeduidend als in de andere steden van de provincie. Op aandringen van de Gedeputeerde Staten van Utrecht schrijft de vroedschap op 27 februari 1793 een maandelijks biddag uit 'uit overweegingen van den kommerlyken toestand waarin het vaderland gekomen is door de zo onrechtvaardigen als ongehoorde oorlogsverklaringe by de nationale conventie in Frankrijk gedaan'. De oorlog blijft dan echter nog heel lang ver weg en beweegt heen en weer in het voordeel van de ene of de

andere partij. Amersfoort en de dorpen van Eemland merken weinig van de veldslagen die worden geleverd in het huidige België. In de loop van de zomer van 1794 moeten de geallieerden echter steeds meer grond prijsgeven. Op 22 juli trekken de Nederlanders zich bij Baarle terug op het grondgebied van de Republiek. De Engelsen volgen op 25 juli bij Roosendaal. Vanaf dat moment wordt de strijd gevoerd in Zeeland en Brabant.

Amersfoort krijgt in het voorjaar van 1794 te maken met de ongemakken van de oorlog, zij het op een heel andere manier dan in de strijd. Commies Johannes Adriaansz. Moser (een soort douaneambtenaar) heeft in het pakhuis van Cornelis Anthonij Harderwijk veertien pakketten in beslag genomen. Men vermoedt dat de stoffen en

² R.E. de Bruin, 'Patriotten en Organgisten', in: C. Dekker e.a. (red), *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (Utrecht 1997) 83-84; C.A. van Kalveen, 'Kenmerken van de Amersfoortse patriottenbeweging', in: T.J. Hoekstra (red) *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 1987), 114-144.

andere goederen bestemd zijn voor het Franse leger. Zelfs in een handelsnatie als de republiek is het in tijden van oorlog verboden te handelen met de vijand.³ Er is melding gemaakt van de vondst bij de Admiraliteit in Amsterdam en die stelt een onderzoek in. Hangende dat onderzoek moeten de kisten en balen stof, allemaal gemerkt met de letters LAV P, in de pakhuizen van Cornelis Harderwijk in Amersfoort en Arnhem blijven liggen. De Generaliteit heeft twee maanden nodig om te ontdekken dat het een misverstand is. De stoffen en goederen zijn bestemd voor Franse krijgsgevangenen in Wesel, in het koninkrijk Pruisen en worden verstuurd op verzoek van de Admiraliteit zelf. De Raad der Admiraliteit geeft op 14 juli toestemming om alle goederen weer uit de pakhuizen te laten en zo snel mogelijk naar Pruisen te verschepen.⁴

Vanaf juli 1794 worden de bestuurlijke teugels wat strakker aangetrokken vanwege de verre oorlog. De magistraat en de dorpschouten ontvangen van de Staten van Utrecht een publicatie tegen 'onbehoorlijke en verleidelijke zamenkomsten of gezelschappen' en het maken en verspreiden van lasterlijke geschriften. De stadsbestuurders moeten alles doen wat zij nodig achten om de rust te bewaren.

Augustus-september: naderende oorlog

Aan het einde van de zomer van 1794 behalen de Fransen steeds meer successen in het zuiden. De Staten van Holland vragen regelmatig aan de Staten van Utrecht om de Grebbelinie in werking te stellen. Het oosten van de provincie kende sinds 1745 deze 'linie van de Greb' voor de verdediging van Utrecht en Holland: grote stukken land

konden worden geïnundeerd ofwel onder water gezet om de vijand tegen te houden. Van Bunschoten aan de Zuiderzee, via Amersfoort tot Rhenen aan de Rijn liep een stelsel van kades, dijken, sluizen en stuwen. Door langs de linie een sluis te openen of te sluiten en stuwen te vullen met balken, liepen elf zogenaamde kommen vol met water. Het waterpeil werd net te diep om door te waden en net niet diep genoeg om goed overheen te varen. De Staten van Holland hebben altijd aangedrongen bij de Staten van Utrecht om bij oorlogsdreiging de linie zo snel mogelijk in werking te stellen. Holland zal op de linie zorgen voor geschut en ammunitie en de republiek als geheel zal manschappen leveren om de Grebbelinie te verdedigen.

Op 2 augustus 1794 informeert de Raad van State bij de directeur-generaal der Fortificatiën of de Grebbelinie in staat zou zijn om een aanval van de Fransen via het oosten te stoppen. De directeur-generaal meldt dat er dan nog veel werk verzet moet worden. Hij adviseert alvast te beginnen met de inundaties omdat die nog nooit zijn getest. Het risico bestaat dat er onvolkomenheden of domweg mankementen aan de dijken, sluizen of kades ontdekt worden als de onderwaterzetting wordt gestart.⁵

Door de assistent-ingenieur Kijmmel wordt op dat moment een inspectieronde gehouden langs de Grebbelinie. Op 4 augustus 1794 brengt hij in Utrecht een gedetailleerd verslag uit. Loodsen om manschappen in te herbergen zijn er langs de hele linie veel te weinig. Aan de Buursteeg in Renswoude zijn twee logeerloodsen, geschikt voor ongeveer 120 man. Van de Buursteeg tot Spakenburg zijn geen loodsen beschikbaar, alleen elf of twaalf houten schuren, allemaal

³ *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (Amsterdam, 1793), 443-454. Hierna *Jaarboeken*. ⁴ Belangrijkste bron van deze en de overige originele gegevens in dit artikel: Het Utrechts Archief (HUA), Staten van Utrecht, inv. nr. 265-191/193, Resoluties Gedeputeerde Staten, mei 1794-januari 1795.

Belangrijkste Amersfoortse bron: Archief Eemland (AE), Stadsbestuur, inv. nr. 79, Resoluties stadsbestuur. Andere bronnen worden afzonderlijk genoemd in de navolgende noten, of specifieke onderdelen van voornoemde bronnen als dat nodig wordt geacht. ⁵ Sabron, *Oorlog II*, 41 e.v.

42 voeten lang en dertien voeten diep (12,4 bij 4m). Kijmmel heeft geen geschikte opslagplaatsen voor geschut en ammunitie kunnen ontdekken. Er zijn slecht een paar kapluifels waaronder kruutkisten en laadgereedschappen geborgen kunnen worden. De Staten van Utrecht besluiten dat er in Amersfoort en Rhenen ruimte gezocht of gemaakt moet worden voor de 'pulver' (kruit). Het gebrek aan loodsen voor het geschut en de ammunitie wordt gemeld aan de Raad van State en de stadhouder. Ook vraagt men om geschut: er moeten uit Holland 106 kanonnen worden geleverd van verschillend kaliber, aangevuld met houwitsers en mortieren tot 142 stuks. Maar vervolgens wordt het stil aan de Grebbelinie. De oorlog lijkt nog ver weg en de noodzaak voor activiteiten op de Grebbelinie ontbreekt klaarblijkelijk. De Fransen boeken echter steeds meer succes en op 25 augustus valt de vesting Sluis als eerste van de grote vestingsteden van de Republiek.⁶

In Rhenen wordt op 8 augustus het groot Britse hospitaal gevestigd. Uit de gewesten waar wordt gevochten (Brabant, Nijmegen, Arnhem) worden honderden zieken aangevoerd en ondergebracht in die stad. Het zijn vooral de Britse infanterie-eenheden die daar hun zieken onderbrengen. Maar ook de Hessen, Hannoverse en de Britse cavalerie moeten hun zieken noordelijker gaan onderbrengen en die kunnen niet altijd terecht in Rhenen.

Op 30 september 1794 staan plotseling 100 zieke en gewonde ruiters voor de poorten van Amersfoort, afkomstig van het regiment cavalerie Van der Duijn. Ze komen uit Beusichem, waar ze een dag eerder zijn vertrokken, met de order zich langs de kortste weg naar Amersfoort te begeven. In tegenstelling tot de normale regimenten die onderdak zoeken in de stad hebben ze geen zogenaamd patent, noch een provinciaal attache. Dit zijn de officiële papieren waarmee een officier met zijn manschappen normaal gesproken op

pad wordt gestuurd. Ondanks het ontbreken van deze officiële orders, neemt burgemeester Methorst de luitenant van het detachement 'in de eed'. Daarmee belooft hij namens zijn mannen dat zij zich goed zullen gedragen en alle bevelen van de Staten van Utrecht zullen opvolgen. Luitenant Brak legt de eed af en vertrekt direct weer met de begeleidende ruiters en wagens, terug naar zijn eenheid in de Betuwe. De zieken blijven achter in de stad.

September-oktober: Grebbelinie in staat van paraatheid

In september wordt er in Brabant zwaar gevochten. Op 14 en 15 september vindt een grote veldslag plaats bij Boxtel. De Fransen verslaan de Britten en trekken verder noordwaarts, in de richting van 's-Hertogenbosch. Op 25 september ontvangen de Staten van Utrecht een verzoek uit Holland om toch echt iets aan de Grebbelinie te doen. Op 26 september geven ze daarom opdracht om de Grebbelinie in staat van paraatheid te brengen. De uitwaterende sluisen aan de Eemdijk, Juffrouwenwijk en Slaperdijk moeten gesloten worden. De dwarskaden, die het water in de elf kommen moeten houden, mogen niet worden doorgestoken of afgegraven. Dit betekent dat het water zo hoog wordt gehouden dat bij elke acute dreiging de oostelijke kant van de linie onder water gezet kan worden. De schouten worden aangeschreven om iedereen te waarschuwen

⁶ Jaarboeken, 1794, 1242.

Kaart van traject Grebbelinie ter hoogte van Vudijk (midden), met sluisen en de oevers van de Eem. Handgetekend, 1745. Nationaal Archief, ter beschikking gesteld door Stichting Grebbelinie.

voor de gevolgen: landerijen die nu al erg drassig zullen worden, wegen die moeilijk begaanbaar zullen zijn. Ook de dijkgraven en heemraden van de waterschappen worden ingelicht. Met alleen deze voorbereidingen lopen de laagst gelegen landerijen al onder water.

Officieren uit Den Haag en Amsterdam beginnen zich nu ook te bemoeien met de linie. De technische militaire elite wordt naar Amersfoort gestuurd om leiding te geven aan de voorbereidingen.

Generaal-majoor ingenieur Van der Graaff, die gedurende de oorlog al verschillende stellingen en linies onder handen heeft genomen, brengt op 29 september zijn advies uit aan de Raad van State, dat op 4 oktober in de Utrechtse Statenvergadering wordt toegelicht:⁷

⁷ Gegevens over werk aan de Grebbelinie komen hoofdzakelijk uit HUA, Staten van Utrecht, inv. nr. 265-191/193, Resoluties Gedeputeerde Staten, mei 1794-januari 1795. Daarnaast Sabron, *Oorlog II*, 42 e.v.

Naam	Rang	Rol
V.R. baron Bentinck	Generaal-majoor der infanterie	Bevelhebber strijdkrachten in stad en provincie Utrecht
A. Croiset	Majoor-ingenieur	Verantwoordelijk voor ingebruikstelling Grebbelinie
C.J. van der Graaff	Generaal-majoor ingenieur	Adviseur vestingwerken
J.P. Hoeufft-Van Oijen	Generaal-majoor der cavalerie	Vervanger Bentinck
U. Huguenin	Majoor der mineurs	Vervanger Paravicini de Capelli
J.A.R. Kijmmel	Extraordinair-ingenieur	Ingenieur aan de Grebbelinie
J.C. Paravicini de Capelli	Luitenant-kolonel der artillerie	Geeft leiding aan artillerie aan de Grebbelinie

Hoofdrospelers in Utrechtse militaire zaken in de oorlog 1794-1795.

- De inundatie lijkt te gaan lukken. Hiervoor is tien tot elf voet waterhoogte in de Rijn nodig. Maar omdat het flink heeft geregend, moet het voldoende zijn om de uitwaterende sluizen te sluiten en zo met het water uit de beken het land te laten onderlopen.
- Buiten de linie, aan de Gelderse kant, moet tot op 250 roeden (940m) het hout worden gekapt. Omdat het nog lang zal duren om daarvoor voldoende manschappen naar de linie te brengen, wordt besloten dat de schouten van de gerechten dit moeten organiseren. De fruitbomen mogen blijven staan en de schouten kunnen melden dat de eigenaren schadeloos worden gesteld.
- Er zijn nu 7000 palissaden in voorraad, maar er moeten er nog zeker duizenden meer komen.
- Er moeten kruitmagazijnen geplaatst worden bij Lambalgen, aan de Roffelaar, bij Asschat, aan de Keerkade, aan de post bij Amersfoort, aan de Glashut te Keulhorst, aan de Vudijk en bij Spakenburg.
- In Amersfoort moeten een kruitdepot en bergplaatsen voor geschut worden ingericht. De Staten van Utrecht willen echter graag het kruit op twee schepen in Rhenen laten liggen.
- De Vudijk bij Krachtwijk, oostelijk van

Hoogland, is zo vervallen en vol gaten dat die onmiddellijk hersteld moet worden. Als dat niet gebeurt, heeft dat grote consequenties voor de meest noordelijke inundaties. Hetzij met aanbestedingen, onderhandse contracten of daggelders moet dit zo snel mogelijk worden aangepakt.

- Er zijn tenminste 106 kanonnen en dertien mortieren nodig als geschut. Maar daarover verschillen de heren officieren van mening. Majoor Croiset meent bijvoorbeeld dat het dubbele noodzakelijk is.

In oktober verlopen de inundaties goed. De Raad van State besluit zonder te overleggen met de Staten van Utrecht dat de hele inundatie gesteld moet worden en niet slechts de voorbereidingen. De beken worden verder opgestuwd en de sluis aan de Grebbe wordt geopend om het Rijnwater de Gelderse Vallei binnen te voeren. Aan de linie zelf begint men dat ook te merken. Op 8 oktober meldt ingenieur Huguenin dat het water zo snel stijgt dat er problemen zijn bij het weghakken van het hout: de dagloners staan op sommige plaatsen al vier of vijf voet (1,50m) in het water. Ingenieur Kijmmel besluit wellicht om die reden dat het hout nog maar tot op 100 roeden (375m) buiten de linie gehakt hoeft te worden.

Burgemeester Otto Scheltus van Amersfoort krijgt klachten uit Hamersveld, van de schepen J.C. Smit. Daar loopt het inundatiewater via duikers de linedijk binnen, waardoor ook de landerijen aan de Utrechtse kant onder water komen te staan. Maar de Staten van Utrecht grijpen onmiddellijk in. Ze verzoeken majoor Croiset dringend de Grebbesluit te sluiten en de stuwen bij de Slaperdijk en in de Modderbeek bij Amersfoort te verlagen. Morrend gaat de officier akkoord en het inundatieniveau wordt verlaagd. Dit is een typisch voorbeeld van de soevereiniteit van de gewesten in de Republiek. Er is weliswaar een centraal defensiebeleid, maar als een provincie daartegen protesteert (en zeker bij zaken op het eigen grondgebied) dan trekt zij vaak aan het langste eind.

Oktober: inkwartieringen en gevorderde karren

Begin oktober vindt een grote troepenverplaatsing plaats vanuit het westen: de zogenaamde bagagetrein van de Staatse troepen wordt ondergebracht in de provincie Utrecht. Daarmee moeten 2400 mannen en 2700 paarden een plaats krijgen in de dorpen. Een groot deel wordt gekantonneerd in Zeist, op de Amersfoortse heide, maar ook de dorpen in Eemland krijgen 'de Staatse bagage' ingekwartierd. Andere regimenten die betrokken zijn geweest bij de oorlog in het zuiden, worden in Eemland ondergebracht om te herstellen. Op 8 oktober krijgt het stadsbestuur van Amersfoort melding dat enkele tientallen huzaren over twee of drie dagen in de stad zullen arriveren. Zij moeten worden ondergebracht bij de bevolking. In de commissie voor de inkwartieringen zitten op dat moment drie regenten, maar met de toenemende troepenbewegingen, besluit men dit aantal uit te breiden met Hendriksen, Van Bommel en Nicolaas Methorst. De commissie krijgt carte blanche om deze en toekomstige inkwartieringen in de stad

in goede banen te leiden. Al enkele dagen later, op 11 oktober, blijken de dorpen grote last te ondervinden van de soldaten en de huisvesting van de bagagetrein. De Staten van Utrecht melden aan de schouten van Eemland dat men in de dorpen alles moet doen om de inkwartiering van troepen goed te laten verlopen. De schouten moeten zoveel mogelijk in hun gerechten blijven om alles te regelen. Als ze toch weg moeten, dienen ze een substituut-schout te autoriseren die de inkwartiering verzorgt. Ook moeten ze tweemaal per week een rondgang in het dorp maken en inventariseren of de regimenten hun hooi, haver en brood halen in de magazijnen die daarvoor zijn opgericht in Utrecht en Rhenen. Bij elke onrechtmatigheid dienen zij dit te rapporteren aan de respectievelijke commandanten en als die daar niets doen, aan de Staten.

Niet alleen schuren, stallen en kamers worden gevorderd voor de soldaten en hun officieren. De inwoners krijgen ook opdracht om wagens en paarden ter beschikking te stellen. Naar de Britse en Hessische hospitalen in Rhenen, Wijk bij Duurstede en Amerongen moet iedere dag hooi, hout, turf en voedsel worden gebracht. Soms moeten de wagens verder weg: naar Nijmegen of Arnhem, om te rijden voor de Engelsen die daar zijn gelegerd. Het werk aan de Grebbelinie vraagt ook steeds meer transport. De vordering van wagens wordt mede veroorzaakt door het feit dat de Engelsen zelf vrijwel geen wagens hebben. En de behoefte eraan is groot. Niet alleen de bagage van de Britten moet vervoerd worden. Achter de regimenten reizen tientallen vrouwen en kinderen mee en de officieren hebben complete ameublementen bij zich. Dat moet allemaal vervoerd worden en daartoe moeten de landlieden hun wagens ter beschikking stellen tegen een kleine vergoeding.

De inzet van wagens en paarden in Eemland wordt gecoördineerd door de magistraat van Amersfoort, die toestemming heeft van de

Johan Caspar Paravicini de Cappeli, luitenant-kolonel der artillerie (1752-1825). Pastel, C. van Druyven
Collectie Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie).

Staten van Utrecht om alles te doen wat nodig is om aan de vraag naar wagens van de Britten te voldoen. Uiteraard roept dat verzet op. Floris Hartman in Hoogland weigert bijvoorbeeld mee te werken als er paarden worden gevorderd voor de artillerie. Maar de autoriteiten kennen hem al: hij heeft ook geweigerd de honderdste penning te betalen, als extra financiering van de oorlogslasten. Voor mannen als hij verordnen de Staten van Utrecht dat weigering om karren of paarden te leveren, wordt beboet met 25 gulden.⁸

De ritten die gemaakt worden voor het leger worden weliswaar betaald, maar lang niet altijd op tijd of volgens het geldende tarief. Het voeren van karliedengilde van Amersfoort krijgt voor de ritten van oktober bijna 500 gulden betaald en voor november zelfs 520 gulden. De Amersfoortse stadsbestuurders blijken echter tarieven te betalen die niet overeenkomen met het zogenaamde marsreglement. Dat voorziet in een vergoeding van 5 gulden per dag. Voor de regenten is het niet gemakkelijk het juiste tarief te bepalen, omdat er andere regels gelden voor Staatse en buitenlandse (Britse, Hessische en Hannoverse) regimenten. Met de grote toeloop van verschillende eenheden, die soms in dienst zijn van de staat, maar wel bestaan uit buitenlanders, is het onderscheid in de hectiek van het moment niet altijd duidelijk.

Oktober-november: water en werk aan de linie

In oktober en november 1794 rukken de Fransen steeds verder op naar het noorden. Met soms veel en soms minder tegenstand nemen ze de grote vestingsteden in: 's-Hertogenbosch (9 oktober), Venlo (25 oktober), Maastricht (4 november) en Nijmegen (8 november). Aan de Grebbelinie rond Amersfoort wordt dan hard gewerkt.

Aannemer Gerrit Smit verhoogt in de eerste helft van oktober de kade bij de Glashut en herstelt de verzakking van de Vudijk. Arbeiders worden over-

al geworven en als er onvoldoende zijn, worden gewone soldaten als werklieden ingezet. Op 20 oktober verordneert de Raad van State in overleg met de stadhouder dat de inundatie na alle vertraging nu echt volledig moet worden gesteld. Daarmee passeren ze opnieuw de Staten van Utrecht. De inundatie verloopt uiteindelijk voorspoedig en op 15 november zijn de elf kommen gevuld.

Luitenant-kolonel Paravicini di Capelle neemt stevig de regie over de artillerie op de Grebbelinie. Hij verzoekt de Staten alle kanonnen, affuiten (onderstellen), gereedschappen en andere voorzieningen die zich in de provincie bevinden, zo snel mogelijk naar de linie te laten vervoeren. Hij verwacht ook snel het geschut en de munitie die door Holland is toegezeggd. Al het zogenaamde batterijhout dat in de linie is begraven, moet worden opgegraven zodat de bouw van de noodzakelijke kanon- en mortierbeddingen kan beginnen. Verder moet de provinciaal magazijnmeester naar Delft om daar alle beschikbare kogels te verkrijgen tot het kaliber 24-ponders. Tot slot verzoekt de generaal de Staten van Utrecht om voor het vervoer van geschut en munitie en de inrichting van de uitgestrekte linie te zorgen voor boerenarbeiders, wagens, paarden, schepen enzovoort.

In november ontstaat het idee om 120 paarden van de artillerietrein te gebruiken voor

⁸ AE, Stadsbestuur, inv. 1709, 23 november 1794; HUA, Staten van Utrecht, Resoluties Gedeputeerde Staten, 7 oktober 1794; *ibidem*, 16 januari 1795.

17^e-eeuwse boerderij en pakhuis aan het Sint Janskerkhof, waar in 1794 een loods voor inkwartiering van troepen werd gebouwd.
Foto, 1943. Archief Eemland.

het werk aan de linie. De helft daarvan kan naar Amersfoort gaan en de andere helft naar de Grebbeberg. Twee dagen later zijn de paarden al onderweg, op bevel van de oudste zoon van de stadhouder, erfprins en Nederlands opperbevelhebber Willem Frederik (onze latere koning Willem I). De paarden mogen in het winterseizoen geen zware arbeid verrichten, maar tegelijkertijd vindt de erfprins dat de paarden in dienst van het land overal ingezet moeten kunnen worden. Ook luitenant-kolonel Paravicini ontvangt bericht dat hij deze paarden kan gebruiken voor de artillerie en de paarden goed moet stallen en de drijvers inkwartieren. Tegelijk wordt ook weer bevestigd dat boeren die hun karren en paarden ter beschikking stellen, daarvoor goed betaald moeten worden. Kijmmel is degene die deze betalingen verricht en alle schouten die

betalingen indienen bij de Staten worden resoluut naar hem doorverwezen.

De aanvoer van geschut blijft een probleem. Er zijn schepen gehuurd om de kanonnen van Holland over de Lek en Rijn naar de Grebbelinie te vervoeren, vanwaar ze over land verder vervoerd moeten worden, onder andere naar Amersfoort. Men verdenkt de schippers ervan te treuzelen omdat ze vaak per dag worden betaald. Maar Holland meldt dat dit niet zo is: de schippers worden niet per dag, maar voor de reis betaald. Sommigen hebben echter geen treklijnen en soms zijn er geen paarden beschikbaar om de schepen te trekken. Door de aanhoudende oostenwinden is het al helemaal niet mogelijk de Lek en de Rijn op te varen zonder treklijnen.

Er zijn weliswaar inmiddels honderden soldaten in de stad en dorpen, maar die zijn niet

Naam	Betaald voor	Bedrag
Cornelis Pull	Houtwaren voor de paardestal	1.903-10-8
Wed. Hendrik van Doornick	Houtwaren voor de stalling op het St-Janskerkhof	1020-12-0 226-1-12
Jacobus van Huijsstein	Timmeren van de paardestal en de schuren van dhr. Methorst en juffr. Hogeland	
A. van Sidde	Timmeren van de stal aan 't kerkhof	88-19-8
A. van Sidde	Timmeren van de stal in De Haag	34-12-4
Willem Stouthuizen en zoon	Smeedwerk	258-5-0
Gijsbertus Snijder	IJzerwerk voor de schuur in De Haag en op het kerkhof	358-19-8
Gijsbertus Snijder	Idem	55-14-8

Betalings voor drie loodsen gebouwd in Amersfoort, in guldens, stuivers en penningen.

betrokken bij het in stelling brengen van de linie. Het zijn zieken of gewonden die herstellen van eerdere gevechten of eenheden die alleen maar afwachten wanneer ze weer naar het front moeten. In de linie zijn echter manschappen nodig die volledig aangewend kunnen worden om de batterijen en andere verdedigingswerken gereed te maken. Hier wordt uit onconventionele hoek assistentie gecreëerd. De stadhouder presenteert op 4 augustus een voorstel om vrijwilligers te werven voor een korps van zogenaamde 'landzaten', jongemannen uit de provincie die willen helpen bij de artillerie. In Amersfoort en Utrecht wordt direct gestart met de werving voor dit korps Utrechtse landzaten. Onder bevel van kapitein Penning oefenen de Amersfoortse landzaten een korte tijd, voor ze worden ingezet bij de artillerie. In januari telt het korps dat in Amersfoort is gelegerd 80 landzaten.

Op 23 november meldt prins Willem Frederik dat hij 400 soldaten en 50 of 60 ruiters zal sturen naar de linie om de inundaties, sluizen en batteri-

jen te bewaken. De helft van deze 450 nieuwelingen moet in en rond Amersfoort worden geplaatst. Er gaan er 54 naar Woudenberg en ongeveer 20 naar Bunschoten en Spakenburg. De Amersfoortse vroedschap moet zorgen voor voldoende kachels, hout, bedden en matrassen. Om de soldaten te kunnen huisvesten in de stad laat de magistraat een nieuwe loods bouwen op het Sint

Janskerkhof. Twee schuren worden omgebouwd om paarden in te kunnen stallen, in De Haag en waarschijnlijk op het land van ene juffrouw Hogeland. De kosten van bijna 4.000 gulden worden begin december gedeclareerd bij de Staten van Utrecht.⁹ De infanteristen die vervolgens in de stad neerstrijken zijn van het regiment Mecklenburg, dat in Utrecht in garnizoen ligt. Even lijkt het er op dat ze niet komen. In eerdere belegeringen en veldslagen in deze oorlog hebben ze zich overgegeven aan de Fransen en mochten ze weer terugtrekken naar Staats gebied, met de belofte dat ze niet meer zouden strijden tegen de Fransen. Hoe bizar een dergelijke afspraak in onze oren ook moge klinken, in de 18^e eeuw was dit een harde en eervolle afspraak tussen officieren, om een veilige aftocht van hun regimenten te waarborgen. Enkele dagen later steekt de Stadhouder

hier echter een stokje voor: de Mecklenburgse troepen mogen gewoon aan de linie worden gelegerd. Zij zullen zich inderdaad alleen bezighouden met de bewaking van kruitmagazijnen, sluizen en dergelijke. Enkele dagen later volgen nog honderd Mecklenburgers.

November: meer eenheden, meer ellende

De druk op de bevolking van Amersfoort en Eemland vanwege de inkwartiering groeit met de dag. De orders om onderdak te vinden voor de verschillende regimenten beginnen elkaar steeds sneller op te volgen. Op 7 november wordt de commissie voor de inkwartiering uitgebreid met de raden Cranen en Harderwijk. Vanwege de enorme kosten van de inkwartiering wordt besloten een lening uit te schrijven van 10.000 gulden tegen 4% rente. Ook wordt de burgerij opgeroepen om een vrijwillige gift te doen om de kosten van de inkwartiering te kunnen dekken. De opbrengst is een week later ruim 83 gulden, maar dat is nauwelijks genoeg voor hooi, haver of brood voor één dag.

Op 7 november arriveren 250 Britse huzaren in de stad. De volgende dag komt er bericht dat er nog tweehonderd volgen en de dag erna tweehonderd zogenaamde Jagers van York. Er is dan ook al een aankondiging dat 450 huzaren op weg zijn naar Amersfoort. De vroedschap stuurt daarom bericht aan Soest, Baarn en Eemnes Binnen- en Buitendijks of de huzaren daar ondergebracht kunnen worden. De Britten willen de Jagers van York in Bunschoten inkwartieren. Vier dagen later blijkt echter dat zij niet in Bunschoten kunnen verblijven omdat het gerecht door de inundaties geen droge onderkomens heeft. De Jagers van York worden daarom naar Soest gestuurd en de huzaren die daar verblijven, gaan naar de Hoge en Lage Vuursche.

Een andere cavalerie-eenheid, de Huzaren van York, wordt gesplitst. De manschappen en

Binnenplaats van logement De Doelen waar in 1794 officieren ingekwartierd zijn geweest.

Tekening, L.P. Serrurier, 1729. Het Utrechts Archief.

paarden moeten worden ingekwartierd in Hamersveld, Leusbroek en Woudenberg, terwijl de staf in de stad zal verblijven. Eén van de vele gelegenheden in de stad voor de officieren is het logement De Doelen. Het oorspronkelijke Observantenklooster is in 1794 één van de betere herbergen van de stad. Er zijn ook burgers die hun huis verhuren aan de officieren, hoewel de commissie voor inkwartiering heeft verboden dit zonder overleg te doen.

Als de burgemeesters de opsplitsing van het regiment Huzaren van York melden bij de Staten van Utrecht, krijgen ze te horen dat de drie gerechten niet in staat zijn om de huzaren in te kwartieren. Wanneer de burgemeesters vervolgens de kolonel van de huzaren laten weten dat zijn mannen niet in de gewenste gerechten kunnen verblijven en de staf eigenlijk ook niet in de stad, meldt deze doodleuk dat hij zijn plannen niet kan wijzigen zonder directe orders. De burgemeesters van Amersfoort kunnen dan de drie gerechten alleen maar schrijven dat zij de inkwartiering zo goed mogelijk moeten regelen. In elk huis in Hamersveld en Leusden worden zes tot negen huzaren en hun paarden ondergebracht.

De Jagers van York zijn niet tevreden met hun

⁹ HUA, Staten van Utrecht, Resoluties Gedeputeerde Staten, 2 december 1794.

onderkomen in Soest. Op eigen initiatief vertrekken ze naar Baarn. Daar zijn echter de Huzaren van Salm-Kirburg gelegerd en daarom marcheren de jagers door naar Amersfoort. In de stad hebben de Huzaren van York hun onderkomen, die zich weer verplaatsen naar Woudenberg, Leusden en Asschat.

Niet alleen het rondsturen van de verschillende eenheden, maar vooral hun gebrek aan discipline is een groot probleem voor de bevolking van Amersfoort en de dorpen. Het gedrag van zijn soldaten is ook Engelse opperbevelhebber de Hertog van York een doorn in het oog. Al maanden voor hun komst op Staats grondgebied, schreef hij aan zijn legers: 'Zijn Koninklijke Hoogheid kondigt zijn vastbeslotenheid aan, om elke poging krachtig te ondersteunen, om een einde te maken aan de voorvallen van plundering en woede, waar er de laatste tijd zoveel van hebben plaatsgevonden, tot schande van het leger'¹⁰. Een Hessische officier schrijft over zijn gedwongen samenwerking met de Britse soldaten: 'Het is vanzelfsprekend droevig voor een corps dat gewend is aan orde, discipline en stipte opvolging van bevelen, dat het met een ander leger moet dienen, dat deze primaire militaire deugden niet in gelijke mate hoog acht.' De Staten van Holland hadden ook al aangegeven geen Britse troepen op hun grondgebied te willen hebben en nota bene de stadhouder schreef in een brief aan zijn oudste zoon, prins Willem Frederik, dat 'men liever de vijand in het land wil hebben, dan gemaltraiteerd worden door de Engelsche Armee'.¹¹

Er zijn tal van geweldincidenten met de ingekwartierde soldaten in Eemland. Bij Amersfoort wordt een aannemer van het werk aan de linie door Huzaren van York overvallen. Het geld dat

hij bij zich draagt om de arbeiders te betalen, wordt gestolen. In Woudenberg en Geerestein stelen de huzaren kippen. Bij de weduwe van Erris Toonen, op Rumelaar, bedreigt een huzaar de zoon des huizes en eist hij geld. Het is een huzaar die niet bij de weduwe is ingekwartierd, maar als ze later de vier huzaren hoort praten die wél bij haar inwonen, raakt ze keer op keer overstuur. Bij Cornelis Janssen op Huijsstede snijden de huzaren gespen van de schoenen van zijn vrouw. Bij Arien van Velhuizen maakt een huzaar het wel heel bont voor de brave boeren: hij loopt halfnaakt door het huis en Arien heeft hem al kleren gegeven!¹²

November-december: voorraden voor de troepen

De Britse eenheden zijn vaak zo afgelegengedekwartierd, dat ze niet goed bevoorrad kunnen worden door de Engelse kwartiermeesters, die hun magazijnen hebben in Utrecht en Rhenen. Daarom moeten de soldaten hun eten zelf bij elkaar zoeken en dat resulteert in talrijke diefstallen en plunderingen. In zijn memoires schrijft generaal Graham over deze problemen: 'De antipathie van de Hollanders werd verergerd door het gedrag van de voorraadmeesters van het leger. Als consequentie van de aanstelling van waardeloze mannen op deze positie, sloten de Hollanders hun winkels als de Engelsen naderden en ontzegden hen alles.'¹³

In Baarn wordt de behoefte aan voorraden erg nijpend. De Huzaren van Salm-Kirburg zijn door het hele gerecht ingekwartierd, onder andere op het huis Soestdijk. In drie dagen hebben ze al hooi, haver en brood geëist tot een bedrag van 1.400 gulden. De schout en het gerecht hebben nog maar een voorraad voor drie dagen en ze

verzoeken assistentie van de heer Scherenberg, die in de provincie belast is met de bevoorrading van de Britten. Als er niets wordt gedaan, vrezende grote ongeregelheden onder de honderden huzaren die in het gerecht zijn ondergebracht. Scherenberg meldt dat hij de huzaren in Baarn in ieder geval drie dagen kan bevoorraden nadat de plaatselijke voorraad is uitgeput. De schout wil ook graag weten wie deze enorme leveringen zal betalen. De Staten van Utrecht schrijven aan Herman Tollius, commissaris voor civiele zaken voor het Britse leger in Arnhem, om zo snel mogelijk het leed in Baarn op te lossen. Er moet daar een magazijn worden opgericht of contacten geregeld om de leveringen te betalen. Maar de Britten weigeren in Baarn een nieuw magazijn op te richten. Als het nodig is, vullen ze in Utrecht wel een nieuw magazijn. Om het allemaal nog ingewikkelder te maken arriveert op 2 december 1794 een tweede eenheid Huzaren van Salm-Kirburg op Soestdijk.

In Leusden en Asschat is het gebrek aan voedsel voor vee en mensen ook nijpend. Daar zijn niet alleen Huzaren van York ingekwartierd, maar ook vele gezinnen van de Gelderse kant van de liniedijk, die hun huizen moesten verlaten vanwege de inundaties. Sommige geëvacueerde boeren hebben hun vee meegenomen, waardoor de voorraad veevoeder onder de Leusdenaren hard slinkt. En aangezien er ook vrijwel geen voedsel voor de inwoners, de evacuees en de soldaten is, moet er vee geslacht worden dat anders in het voorjaar zou kalveren of verkocht worden op de markt. Het is een typisch voorbeeld van de ongetwijfeld ernstige situatie, maar ook van de dramatische redenering van de dorpingen. Ze wijzen de Staten van Utrecht er voortdurend op dat zij aan landeigenaren en kerken de pacht niet kunnen betalen en de schatkist zal lijden als het vee volgend voorjaar niet verkocht kan worden en er dus geen belasting kan worden betaald.

Aan de Britse bevelhebber, de Hertog van

York, wordt onomwonden gevraagd de soldij van de troepen te betalen, zodat de dorpingen niet met het onderhoud van de troepen worden belast. Omdat de problemen de pan uit rijzen, vertrekt de Utrechtse generaal Bentinck naar Arnhem om met de Hertog van York te overleggen over de inkwartiering in de provincie Utrecht en de misdaden die door de Engelsen worden gepleegd. De generaal wordt allervriendelijkst ontvangen. Bentinck haalt onder andere het voorval in Amersfoort aan, waar de betalingen voor de arbeiders aan de Grebbelinie werd gestolen en hij meldt dat 'verscheidener deezer Corpsen zig op eigener Authoriteit inkwartieren, zonder te vragen, te waarschouwen, en ook zonder mondbehoefte of fourage meede te brengen, deszelve bij de ingezeetenen dus moetende vraagen, en meest, onbetaald laatende, die lieden voor haar eige en haare beesten, niets overhielden, en in verscheidene kwartieren, buiten staat geraakten, om zelfs voor geld, fourage te bekomen.' De Hertog van York kan alleen beamen dat er problemen zijn en beloven dat hij de verantwoordelijke commandanten zal aanspreken. Na de audiëntie van anderhalf uur vertrekt generaal Bentinck weer naar Utrecht, met slechts de hoop dat de situatie zal verbeteren.

December: sukkelen aan de Grebbelinie

Op 3 december meldt ingenieur Huguenin dat de deuren van drie sluizen en de kistdam voor de Laakse sluis in de Eemdijk zijn afgebroken. Het water uit de Bunschoter Polder onder Gelderland, de meest noordelijke kom van de Grebbelinie, loopt daardoor weg. De Staten van Gelderland en het graafschap Zutphen worden ingeschakeld om dit soort uitwassen op hun grondgebied te voorkomen. De autoriteiten moeten erop toezien dat wie dan ook de inundaties zou beletten en

¹⁰ Robert Brown, *An impartial Journal of a Detachment from the Brigade of Foot Guards, commencing 25 February 1793, and ending 9 May 1795* (London 1795), p. 103-104.

¹¹ Porbeck, *Kritische Geschichte der Operationen welche die Englisch-combinirten Armee zur Vertheidigung von Holland in*

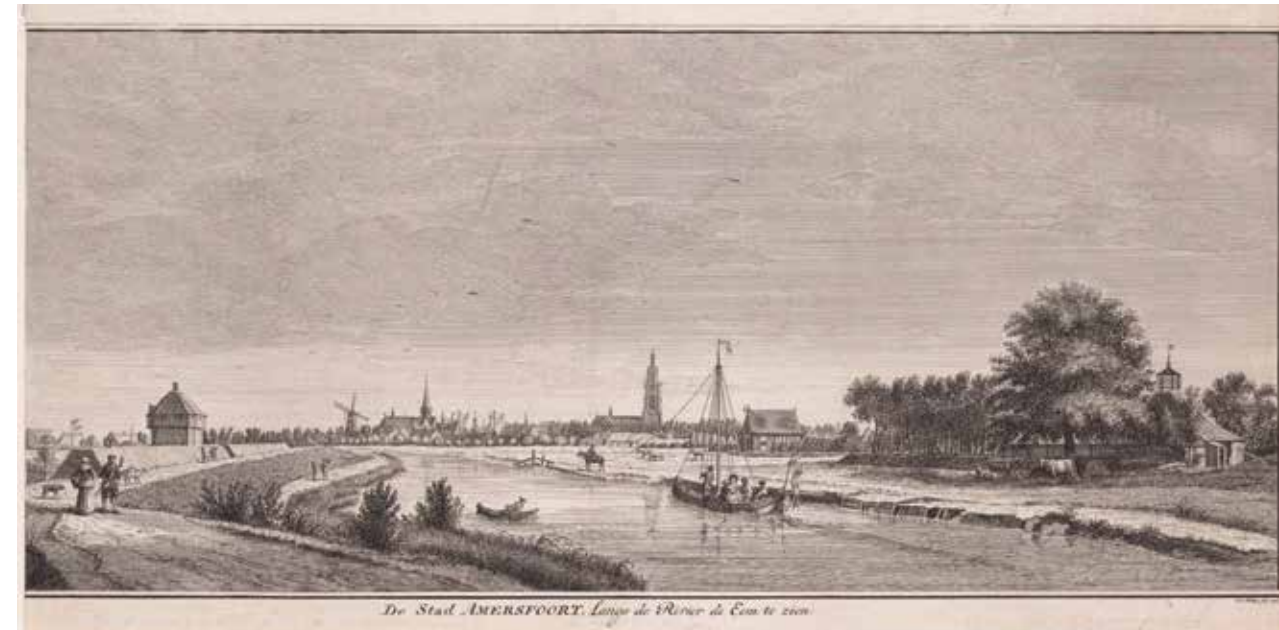
den Jahren 1794 und 1795 ausgeführt hat. (Braunschweig, 1802), II, 249-250; Sabron, *Oorlog*, II, 99-100. ¹² HUA, Staten van Utrecht, Resoluties Gedeputeerde Staten, 28 november en 16 december 1794.

¹³ James J. Graham, *Memoir of general Graham*, 1862, p. 204-205.

Militaire eenheden in en rond Amersfoort in november-december 1794.

18^e-eeuwse kaart van Utrecht, ongesigneerd (Museum Flehite).

Gezicht op Amersfoort nabij Isselt, met links de linedijk en redoute bij de Glashut aan de oever van de Eem. Gravure, J.C. Philips naar een tekening van Jan de Beyer, 1756.

Foto Museum Flehite.

saboteren door deze af te tappen, waardoor de veiligheid in gevaar kan worden gebracht.

Als half december het geschut eindelijk wordt geleverd rond Amersfoort is dat één van de positieve zaken. Maar het werk aan de schansen en dijken verloopt erg traag, mede door het ontbreken van wagens en arbeiders. Generaal Van de Graaff keert in december weer even terug naar de linie en rapporteert: 'Wij sukkelen hier ellendig met het verder opmaken en in orde brengen onzer werken... Alle versoeken, beden en alle mogelijke moeiten aan H.E.M. de Staten der provincie, zijn bijna vrugteloos om ons de nodige karren en arbeiders te verzorgen; de karren worden het geheele Land door steeds tot militaire verrigtingen door de sterke hand weg geprest,

ook veel arbijdsvolk, en buitendien zijn die luijden uit vreeze, aan onzen arbijd bijna niet te houden'. Het blijkt inderdaad erg moeilijk om arbeiders die zijn geworven, ook te behouden. De schout van Isselt, waar nog steeds gewerkt wordt aan de versterkingen bij de Glashut, verzoekt bijvoorbeeld militaire ondersteuning om zijn arbeiders te behouden. En het gebrek aan wagens waar Van der Graaff aan refereert, blijft ook merkbaar. Uit Soest vertrekken op 8 december zeven wagens met de bagage van het corps Jagers van York. Ze worden niet alleen meegenomen naar Loenen in Gelderland, maar de eigenaren krijgen te horen dat de karren in Gelderland moeten blijven om voor het leger te rijden.

December: Fransen in Britse dienst

Terwijl de echte Franse vijand zich nog steeds ophoudt aan de Maas in Brabant, groeit in Amersfoort het aantal Fransen in Britse dienst. De al genoemde Huzaren en Jagers Van York bestaan voor een groot deel uit deze zogenaamde 'emigrées': Fransen die zijn gevlucht voor de revolutie en in huurlingregimenten dienen onder de Britten, tegen hun revolutionaire landgenoten. Ze hebben geen al te beste naam. Met name de cavalerieregimenten onder kleurrijke namen als 'de Ulanen van Bouillé' plegen overvallen en roven overal waar ze verschijnen. De korpsen die in de eerste dagen van december 1794 in Amersfoort worden aangekondigd zijn onder andere de regimenten van de Prins van Rohan. Deze bestaan uit honderden infanteriesoldaten en ruiters. De Amersfoortse regenten schrikken

vooral van het vooruitzicht de zieken van Rohan te moeten herbergen, die op twaalf schepen liggen te wachten buiten de Tolsteegpoort in Utrecht. Waarschijnlijk zijn ze afkomstig uit Montfoort, waar de regimenten eerder ingekwartierd waren. De vrees voor de zieken is niet ongegrond: onder de buitenlandse soldaten heersen 'roodkoorts' en andere ziekten. De Huzaren van York zijn dan wel vertrokken uit de stad, maar zij hebben hun zieken achtergelaten. De Jagers van York zullen hetzelfde doen als zij uit Amersfoort vertrekken, zo is de verwachting. Maar de zieken van Rohan komen wel: met twaalf karren worden ze op 16 december vervoerd naar Amersfoort. De stad besluit 400 zieken door te sturen naar Woudburg, ondanks de protesten van de schout en het gerecht daar.¹⁴

In de nacht van 10 op 11 december proberen de Fransen tevergeefs over de Maas naar het noorden te trekken. Er ontstaat in en rond Amersfoort weer even lucht als grote delen van de regimenten daardoor worden teruggeroepen naar het zuidelijke front: de Franse emigrée

regimenten van Rohan, Damas en Hompesch, delen van het corps van Salm uit Soestdijk en de Huzaren van York uit Leusden en Woudenberg. De rust is echter van korte duur. Rond 20 december zijn alle infanterie- en cavaleriecorpsen in ieder geval weer terug en soms nog in grotere getale. De Huzaren van Rohan én Hompesch moeten worden ingekwartierd in de stad, met hun twaalfhonderd paarden! Dit is een te grote last voor de stad en de vroedschap verzoekt de Staten van Utrecht één of tweehonderd ruiters naar Isselt te sturen, of naar de Birkt onder Soest. Maar de huzaren moeten in de stad of in de voorsteden ondergebracht worden en in ieder geval niet op De Birkt onder Soest. Dat is tezamen met Baarn, Eemnes en de Vuursche gereserveerd voor het corps Huzaren van Salm-Kirburg, die daar al weken ingekwartierd zijn. De magistraat verzoekt commissaris Tollius geen Huzaren van Rohan meer te sturen en die van Hompesch helemaal ergens anders heen te zenden. De Engelse staf meldt vervolgens dat de Huzaren van York wel uit Leusden, Woudenberg en Amersfoort weg kunnen trekken richting Overijssel, zodat de korpsen van Rohan en Hompesch rond de stad kunnen verblijven. Maar de huzaren bestaan nog maar uit honderd ruiters en de twee nieuwe korpsen uit honderden. Op 27 december melden de gecommitteerden voor de inkwartiering Kalff, Harderwijk en Methorst dat er tweeduizend mannen en twaalfhonderd paarden in de stad verblijven. Men smeekt de Britten bijna het hierbij te laten.

December-januari: hospitalen in Amersfoort en Woudenberg

Rond kerstmis 1794 treedt de tweede vorstperiode van die winter in. De grote rivieren en de uitgestrekte inundatieplassen bevrozen. Op 27 december trekken de Fransen vanuit 's-Hertogenbosch over de dichtgevroren Maas. Op 28 december schrijft een Britse officier in zijn dagboek: 'Waar is nu die veiligheid waar de Hollanders zo

over opscheppen, met hun inundaties? Zie de hand van de Almachtige, die nu de snelle stroom stillegt: een egale, stevige doorgang wordt gemaakt over de golven en geen menselijke kracht of wijsheid kan dat voorkomen. Zelfs hun belangrijkste verdedigingsmiddel wordt zo ondergeschikt aan de wil van de vijand.'¹⁴ De Franse generaal Pichegru heeft besloten niet via het oosten de Republiek binnen te trekken, maar recht naar boven. In een paar dagen veroveren de Fransen de hele Bommelerwaard en staan ze in Zaltbommel. Ze stoten echter niet door. Pichegru stuurt enkele kleine eenheden over de Waal, maar de grote slag blijft uit.

De Britse en Hessische legers bewegen zich steeds verder naar het noorden en oosten. Aan de noordelijke oever van de Rijn en Lek, tussen Arnhem en Vreeswijk, graven de Britse regimenten zich in voor de finale slag tegen de Fransen. Generaal Von Walmoden kondigt aan dat bij een voortdurende opmars van de Fransen zijn leger helemaal zal terugtrekken naar Overijssel om vervolgens het land te verlaten. Dat betekent dat geen enkele Brit zal achterblijven om Holland te verdedigen. De stadhouder en zijn zoons zijn woedend: ze hebben al weken aangedrongen op enkele duizenden soldaten van de bondgenoten om de provincie Holland te verdedigen. Dat blijkt wat de Britten en Hannoveranen betreft dus tevergeefs.

Amersfoort en Eemland moeten zich nu opmaken voor een enorme troepenverplaatsing. De hospitalen langs de Lek worden allemaal verplaatst richting Overijssel. Een stoet van 184 wagens met gewonde en zieke Hessen trekt vanuit Wijk bij Duurstede en Amerongen via Amersfoort naar Kampen. Gelukkig worden de zieken van het regiment van Damas uit Amersfoort naar Hoevelaken vervoerd. Maar het Britse hospitaal

¹⁴ AE, Stadsbestuur, inv. nr. 1660, Inkwartieringen 1794-1795.

¹⁵ Brown, *Impartial Journal*, p. 212.

Sint-Joriskerk in Amersfoort, vanaf 30 december 1794 gevorderd als Brits hospitaal. Gravure, Paulus van Liender, 1759.

Foto: Museum Flehite.

uit Vianen wordt juist verplaatst naar de stad. Waarschijnlijk zijn alle gasthuizen dan al gevuld. Op 30 december 1794 worden honderden militairen ondergebracht in drie kerken in de stad, die als enige gebouwen nog beschikbaar zijn. Dominee IJzendoorn van de Remonstrantse gemeente meldt die dag aan zijn kerkenraad dat hun kerk aan het Begijnhof is gevorderd als hospitaal. De stoelen worden bij de heer Dibbes ondergebracht, de banken bij A. van der Linden, het koper bij de koster en het doophek bij de predikant zelf. Ook de Lutherse kerk wordt gevorderd en zelfs de grote Sint-Joriskerk. De regenten melden aan de Staten van Utrecht dat hierdoor geen enkele kerkdienst gehouden kan worden in de stad. Er moet snel een andere oplossing gezocht worden omdat de kerkgebouwen helemaal niet geschikt zijn als hospitaal. In Woudenberg moeten 400 zieken uit het grote hospitaal in Rhenen worden ondergebracht. Het dorp heeft al 600 militairen

van allerlei pluimage binnen de grenzen en het kan er niet meer hebben. Vooral de stank is verschrikkelijk, zo meldt de schout. Maar de volgende dag arriveren de zieken uit Rhenen toch. Ze nemen zelf hun kwartieren in en plegen allerlei gewelddadigheden.¹⁶

Op 8 januari 1795 wordt het aantal zieken in Amersfoort geïnventariseerd. Er zijn 2.900 militairen in de stad, waarvan ongeveer 1.500 zieken en gewonden. Amersfoort zelf telt ongeveer 8.500 inwoners¹⁷: per drie inwoners verblijft één vreemde militair in de stad. De overleden soldaten worden begraven op het exercitieveld buiten de stad. Om 1.200 zieken uit de stad te vervoeren, eisen de Britten op 11 januari honderd wagens. In en rond Amersfoort zijn die niet meer te vinden, dus worden ze gezocht in de Hollandse dorpen Hilversum, Laren, Blaricum en 's-Graveland.

¹⁶ AE, Remonstrantse Gemeente, inv. nr. 15, Notulen kerkraad, 30 december 1794; AE, Evangelisch-Lutherse gemeente, inv. nr. 3, 18 januari 1795. ¹⁷ Cornelis Covens, *Beknopte Staats-beschrijving der Bataafsche Republiek* (Amsterdam 1800), 143.

	1e colonne	2e colonne	3e colonne	4e colonne
EENHEDEN	Cavaleriebrigade (1.000)	15 bataljons en 6 eskadrons (3.000)	Hessische korpsen (3.000)	17 bataljons en 2 eskadrons (3.000)
GENERAAL	Dundas	Dundas	Von Dalwig	Abercromby
LIGT NU TUSSEN	Wijk bij Duurstede en veer Culemborg	Wijk bij Duurstede en veer Culemborg	Wijk bij Duurstede en Amerongen	Amerongen en Rhenen
VERZAMELEN IN	Driebergen	Doorn	Leersum	Amerongen en Elst
RICHTING	Amersfoort Nijkerk Leuvenum Hattem	Amersfoort Hoevelaken Voorthuizen Garderen Hattem	Scherpenzeel Barneveld Kootwijk Beekbergen Zutphen	Scherpenzeel De Glindhorst Otterlo Lunteren Loenen Zutphen en Lochem
1E OVERNACHTING	Tussen Nijkerk en Bunschoten	Amersfoort en omgeving	Barneveld en omgeving	Lunteren, Renswoude, Scherpenzeel, De Glind Soest, Hoevelaken, Stoutenburg

Marsorders van Britse en Hessische regimenten door Eemland en de Gelderse Vallei, d.d. 14 januari 1795.¹⁹

Januari 1795: Chaos

Op 10 januari 1795 starten de Fransen een groot offensief aan de Waal. De Hertog van York is als bevelhebber opgevolgd door de Hannoverse generaal Von Walmoden. Die roept al zijn troepen terug ten noorden van de Rijn en Lek. Duizenden militairen steken de rivieren over met veerboten en over geïmproviseerde schipbruggen. De kanonniers met hun geschut beginnen vanaf de Lek richting Amersfoort terug te trekken, maar keren op 11 januari weer om: het is opnieuw gaan dooien en de Fransen zullen waarschijnlijk niet over de rivier komen. De vorst en de rivieren zijn de bepalende factoren geworden in de oorlog. De regenten van Amersfoort verzoeken ondersteuning in de dorpen van Staatse troepen zoals van de Mecklenburgse soldaten, nu de Engelsen in steeds grotere getale zichzelf inkwartieren of naar het noorden trekken. Honderden Britten passeren Amersfoort 'met zichtbaar voornemen om naar Hanover te trekken. Maar zij lieten overal de schandelijkste blijken van verwaarloosde krijgstuicht, geweldnarigen en wreedheid na'. De Britten hebben geen toestemming om de stad in te komen, maar terecht is

men bang voor de gebeurtenissen als een regiment toch besluit de poorten binnen te trekken.¹⁸

In de nacht van 14 januari 1795 daalt het kwik weer onder min 10 graden. De rivieren bevrozen en opnieuw ontstaat de toegangsweg van ijs voor de Fransen. Diezelfde nacht geeft generaal Von Walmoden bevel om terug te trekken achter de IJssel. Alle linies aan de Rijn en Lek moeten verlaten worden. De troepen die zich nog langs de rivier bevinden, moeten zich verzamelen op de Utrechtse Heuvelrug. Vandaar zullen ze via Amersfoort en Scherpenzeel in drie dagen naar Hattem, Deventer, Zutphen en Lochem marcheren. Die orders lijken duidelijk. Maar de praktische uitwerking is desastreus. Waarschijnlijk is de marsorder op het Britse hoofdkwartier al voorbereid rond 12 januari, want er is geen rekening gehouden met de verplaatsingen van troepen in de laatste paar dagen. Zo zijn er Britten ingekwartierd in dorpen die bedoeld waren voor Hessen, maar gelden de marsorders vanuit die

¹⁸ Sabron, *Oorlog II*, 1893, 205 en 211; *Jaarboeken*, (Amsterdam 1794), 1748.

plaats wel alleen voor de Hessen die daar volgens de papieren moeten zijn.

De grote verzameling van regimenten op de Heuvelrug en het vertrek naar de beschreven kantonnementen vindt plaats bij het invallen van de duisternis. In de vallende sneeuw, over gladde wegen, gehinderd door tientallen karren met bagage en gewonden, begeven de bataljons zich op weg. Er gaat van alles fout en de tocht wordt een hel. Sommige eenheden kunnen op een bepaald moment geen kant meer op omdat ze op de smalle wegen worden ingesloten door wagencolonnen die niet meer voor- of achteruit kunnen. Enkele huizen op de kaart worden ten onrechte aangezien voor een dorp, waar een bataljon van honderden soldaten neerstrijkt om de nacht door te brengen. In de duisternis verdwalen regimenten, komen aan in dorpen die al door andere zijn ingenomen als kwartier en moeten omkeren of worden hardhandig weggejaagd. De troepen zijn moe, hongerig en slecht gekleed tegen het zware winterweer. Soldaten die uitrusten langs de weg, vriezen dood, soms tezamen met vrouwen en zuigelingen, die in grote getale met de troepen meereizen. Met name de tocht vanaf Amersfoort

en Scherpenzeel naar het oosten, over de Veluwe, zonder onderdak of voedsel, wordt een verschrikking. Uitgescholden en nagejouwd, hongerig en plunderend, vertrekt het Britse, Hessische en Hannoverse coalitieleger uit Eemland.

Capitulatie van de provincie Utrecht

Op het moment dat de Britten zich verzamelen op de Heuvelrug en via Amersfoort wegtrekken, hebben de Utrechtse regenten al hun plannen gereed: vanuit de stad vertrekt op 15 januari een delegatie naar de Fransen onder de Lek om over een wapenstilstand te onderhandelen. Later die dag treffen de gecommitteerden de Franse generaal Salm in Culemborg en bieden hem een wapenstilstand aan. De generaal weigert.

¹⁹ Sabron, *Oorlog II*, 1893, 222; Porbeck, *Kritische Geschiede II*, 297-303; M. von Dittfurt, *Die Hessen in den Feldzüge van 1793, 1794 und 1795* (Kassel, 1839) 351-353; Tweede en derde overnachtingen liggen buiten studiegebied. Aantallen zijn 'onderbouwde aannames'. Er is enig verschil in interpretatie van de order, vooral wat betreft de cavaleriebrigade. De hier getoonde gegevens zijn met name gebaseerd op Sabron, *Oorlog II*.

Vervolgens wordt hem de capitulatie aangeboden onder enkele voorwaarden. Met de toezegging dat de Fransen geen gevaar zullen vormen voor de burgers, keren de commissieleden terug in Utrecht en is de overgave van de provincie een feit. En daarmee capituleert in feite de hele republiek.²⁰

De Amersfoortse vroedschap wacht onder-tussen in spanning af wat de uitkomst is van de bespreking met de Franse generaal. Als de regenten naar Utrecht worden geroepen voor beraadslagingen, proberen zij te vertrekken, maar lukt het niet met hun wagens de stad uit te komen 'vanweege de ontzaggelijk groote passage van de Engelsche Armee'. Mocht er nieuws zijn dat Amersfoort raakt, dan verzoeken de regenten dat wel te melden.

Als zij het nieuws uiteindelijk ontvangen, zijn de eerste Fransen al in de provincie. Wijk bij Duurstede en Rhenen worden bezet en de divisie van Salm trekt verder naar Utrecht en Wageningen. Over de verovering van Amersfoort is enige onduidelijkheid. Op 18 januari 1795 verschijnen de eerste Fransen in de stad. Waarschijnlijk komt generaal Jan Willem de Winter de volgende dag, op 19 januari, als officiële 'bevrijder' in Amersfoort. Hij is een Nederlandse generaal in Franse dienst en één van de velen in 1787 gevluchte patriotten. Een andere mogelijkheid is dat Amersfoort wordt ingenomen door generaal MacDonald. Hij bezet met zijn divisie in ieder geval de Grebbelinie. Daar treft hij nog enkele (waarschijnlijk Staatse) soldaten aan, die zonder veel problemen overmeesterd kunnen worden. Er staan ook tien-

tallen ongebruikte kanonnen binnen de linie. De gevluchte Staatse artilleristen hebben verzuimd deze onklaar te maken, waardoor ze nog prima bruikbaar zijn voor de Fransen.²¹

En daarna?

Op 18 januari 1795 vluchtte stadhouder Willem V vanaf Scheveningen op een vissersboot naar Groot-Brittannië en hij keerde nooit meer terug. Het was het begin van een periode die we kennen als de 'Bataafse omwenteling'. In elke stad en elk dorp werd een nieuw bestuur gekozen door de volwassen mannelijke inwoners.

Tussen 1795 en 1798 werden verschillende democratische processen in gang gezet, die de basis vormden van ons moderne Nederland. Voor de Franse legers en de representanten van het Franse volk was het brengen van de revolutie één van de belangrijkste redenen voor de verovering van de Nederlanden. In de hele republiek werd het Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap van de Franse Revolutie ingevoerd en toegejuicht door een groot deel van de bevolking. Zo ook in Amersfoort en Eemland. In de stad werd op 27 januari 1795 een Comité Revolutionair opgericht, waarin oude patriotten uit de stad als Pieter Pijpers en Antonij Cornelisz. Warneke een plaats hadden. In Soest werd op 15 februari uit het 'vrije volk van Soest' het bestuur van de nieuwe vrije municipaliteit gekozen. In dezelfde dagen kregen Baarn en Ter Eem hun gekozen bestuur. Over deze bestuurlijke veranderingen is op andere plaatsen al gepubliceerd.²²

Alle leveringen en schade door inkwartiering

²⁰ Zie hierover uitgebreid, met name ter correctie van eerdere publicaties over de capitulatie: R. Uppelschoten, *Het Kromme Rijngebied in de oorlog van 1794-1795*, in: *Het Kromme Rijngebied*, 2013. Een Nederlandstalige samenvatting van de 13 artikelen van de capitulatie biedt Cornelis Rogge, *Tafereel van de Geschiedenis der Jongste Omwenteling in de Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam 1796), 208-211. Zie voor de originele tekst van de capitulatie: mr. C.W. Morrees en dr. P.J. Vermeulen, *Groot Plakkaatboek sLands van Utrecht* (Utrecht 1856), eerste deel, 22.

²¹ AE, Evangelisch-Lutherse gemeente, inv. nr. 3, Notulen kerkraad, 18 januari 1795; Pierre David, *Veldtogten van den Generaal Pichegru by de Noordelijke, Samber- en Maaslegers* (Den Haag, 1797) 256; Anoniem, *Victoires, conquêtes, désastres, revers et guerres civiles des Français depuis 1792*, II-6 (Paris, 1854) 232; J.C.T. van Blommenstein, *De Grebbelinie: van militair verdedigingswerk tot cultuurhistorisch erfgoed en natuurmonument* (1979) 7. Van Blommenstein spreekt van 200 kanonnen, in *Victoires* wordt gesproken van 80 kanonnen. Van beide zijn de bronnen onbekend.

Vertrek van stadhouder Willem V naar Groot-Brittannië, 18 januari 1795. Willem Hendrik Hoogkamer, 1795 Atlas van Stolk.

en plundering worden door de nieuwe dorpsbesturen natuurlijk gedeclareerd bij de Bataafse autoriteiten. De Britse Kanselarij meldt vanuit het Noord-Duitse Bremen dat declaraties van de dorpschouten tot april 1796 worden geaccepteerd. Maar de nieuwe bestuurders in de Republiek zijn in eerste instantie helemaal niet bereid om de kosten voor de oorlog van het oude regime te registreren, laat staan betalen. Sommige dorpschouten vechten tot in Den Haag voor vergoeding van de leveranties aan de Britten. Nieuwe leveringen aan de Franse troepen worden intussen wél beoordeeld. Pas op 17 oktober 1796 besluiten de nieuwe Bataafse provinciebestuurders dat het comité voor vergoeding van Franse leveranties, ook de schade door de Britse legers zal onderzoeken. Vanaf augustus 1796 ontvangen de dorpen steeds in twee delen hun gedeclareerde en goedgekeurde kosten voor Franse troepen. Daarbij krijgen Leusden, Baarn, Soest en Woudenberg veel betaald voor leveranties aan de Fransen: tussen 1.500 en 3.500 gulden. Vergelijkbare dorpen in de provincie ontvangen veel minder. Hoewel men de lasten gelijk probeert te verdelen, lijken de dorpen in Eemland dus onevenredig veel te zijn getroffen. Het nieuwe stadsbestuur van Amersfoort is wat laks: het verzuimt de definitieve declaratie voor leveranties aan de Engelsen en Hessen in te dienen, maar de stad wordt wel opgevoerd voor 50.000 gulden. De leveranties aan de Fransen bedragen inmiddels 95.000 gulden, waarvan in oktober 1796 al 78.000 gulden is vergoed. In 1800 heeft het stadsbestuur van Amersfoort nog een schuld van 60.000 gulden aan allerlei crediteuren vanwege leveranties tijdens de oorlog.²³

De kerken die op 30 december als hospitaal waren gevorderd door de Britten, komen pas na enige tijd terug in handen van de gemeenten. Na 13 februari is de Sint-Joriskerk weer gereed voor dien-

sten, zo meldt de koster aan de predikant van de Lutherse. In februari is de kerk van de Remonstrantse Gemeente door de Fransen nog in gebruik als magazijn. Op 1 maart 1795, als op kosten van het nieuwe stadsbestuur de kerk wordt gereinigd en hersteld, kan de dominee zijn eerstvolgende predikbeurt weer aankondigen.²⁴

Nog steeds vorderen de stadsbestuurders wagens van de eigen burgers en de dorpelingen. Er worden knechten geëist om op de bagage van de Fransen te passen en als voerman of gids met hen mee te reizen, soms zelfs naar Alkmaar. Men legt lijsten aan van het aantal wagens, paarden en mannen dat beschikbaar is voor de Fransen, zodat de nieuwe bestuurders precies weten wat ze waar kunnen halen. In augustus 1795 klaagt de nieuwe municipaliteit van Soest dat er nog iedere dag vijf wagens naar Amersfoort moeten rijden om van daar materialen naar de Grebbelinie te brengen.²⁵

Daarmee kunnen we de conclusie trekken dat het lijden van de inwoners van Amersfoort en Eemland ook na januari 1795 nog wel even is doorgegaan. Zonder voorraden, met vernielde huizen en ondergelopen akkers en weides, maar óók met nieuwe, democratisch gekozen vertegenwoordigers in de stad en dorpen, konden de inwoners van Amersfoort en Eemland zich opmaken voor de 19e eeuw.

²² Dr. J.C. Smit, 'Het Amersfoortse Comité Revolutionair', in *De Nederlandsche Leeuw*, 1995, 394-413; Mieke Heurneman, 'Het Vrije Volk van Soest' in *Jaarboek Oud-Utrecht*, (Utrecht 2011), 159-174. ²³ AE, Stadsbestuur, inv. nr. 448; *ibidem*, inv. nr. 1681; Gemeentearchief Soest, Notulen gerecht, inv. nr. 19. HUA, Staten van Utrecht, Resoluties en

notulen provinciaal representanten, inv.nr. 1146-1, 1194 en 1196. ²⁴ AE, Remonstrantse Gemeente, inv. nr. 15, februari en 1 maart 1795; AE, Evangelisch-Lutherse gemeente, inv. nr. 3, 18 januari 1795. ²⁵ AE, Gerechtsbestuur Baarn en Ter Eem, inv. nr. 69.